Перші виступи міщанства

Економічне становище України в XV—XVI ст. в українській історіографії після виходу з друку праці М. С. Грушевського розглядалося у таких основних працях: *Клименко П.* Цехи на Україні. К., 1929; *Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV— першій чверті XV ст. К., 1968; *Михайлина П. В.* Міста України в період феодалізму. Чернівці, 1971; *Кісь Я. П.* Промисловість міста Львова в період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів, 1968.

Про братства в Україні XV—XVI ст. див. у грунтовній розвідці: *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966. Корисним є й спеціальний нарис І. І. Огієнка «Українські церковні братства, їх діяльність та значення» (1937), де акцентовано релігійно-обрядовий момент, цікавий і для М. С. Грушевського: *Огієнко І. І.* Українська церква. С. 123—133.

Літературні засоби і впливи. Деякі колективні твори XV—XVI вв.

Зауваження М. С. Грушевського, що книжникам середини XIV— середини XV ст. «бракувало духовного руху, який в період літературної продуктивності навпаки: навіть людей слабо підготовлених переможно втягає...», випереджає популярну в наш час ідею російського етнолога Л. М. Гумильова про пасіонарність як могутній стимул суспільних рухів людства.

Коли історик вбачає у «хоч невеличких нових осередках міського торговельного капіталу» певні «стимули літературної творчості», важко не побачити тут впливу так званого «вульгарного соціологізму». З більш вдалими використаннями марксистської доктрини читач уже познайомився в попередньому розділі.

Треба відзначити, що внесена пізнішими редакторами в Житіє Феодосія «заповідь», згідно з якою Києво-Печерський монастир має стояти «виключно під патронатом великого князя», явно вступає в суперечність з ідеалами засновників його св. Антонія й Феодосія, котрі боролися за цілковиту ідеологічну і, по можливості, матеріальну незалежність свого монастиря — навіть від великого князя.

Відзначену М. С. Грушевським затримку з виданням «Литовських літописів» у ПСРЛ розглядає М. М. Улащик, відтворюючи справді драматичну історію цього тому: *Улащик Н. Н.* Подготовка к печати и издание тома XVII «Полного собрания русских летописей»//Летописи и хроники. Сб. статей. 1973. М., 1974. с. 360—368.

Друга частина (553 с.) праці рано померлого Ф. П. Сушицького вийшла з друку вже в 1929 р., упорядкована та відредагована О. А. Назаревським: *Сушицький Т. П.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. К., 1929. Ч. 2 (Зб. іст.-філол. відділу. № 2. Праці комісії давнього українського письменства. Т. 1).

Згодом був надрукований і більш докладний виклад висновків О. О. Шахматова про походження «Литовських літописів»: *Шахматов А. А.* Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.; Л., 1938. С. 329—345.

Прийняту М. С. Грушевським думку Ф. П. Сушицького про «механічність» використання складачем «Літопису великого князівства Литовського» своїх літописних джерел у наш час енергійно заперечує білоруський історик В. Чемерицький у кількох статтях та книзі: *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мінск, 1969. С. 11—134. У спеціальній статті, присвяченій цьому питанню, він таким чином змальовує працю складача «Білоруського і літопису» (назва ця запропонована ним для тексту, що його О. О. Шахматов називав «Смоленським зводом»): «Вико-

ристовуючи кілька руських літописів, він свідомо вибирав з них звістки з громадянської та церковної історії Київської, Московської та Литовської Русі і опускав звістки суто місцевого значення (наприклад, новгородські), цебто створював звід, загальноруський за своїм характером, до котрого він додатково приєднав і місцеві матеріали з історії Великого князівства Литовського»: *Чемерицкий В. А.* Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками//Летописи и хроники. 1980. В. Н. Татищев и изучение русского летописания. М., 1981. С. 188. Такий метод праці літописця цілком можливий; у західній «критиці тексту» він отримав назву «editio variorum», а книжник, що його використовує,— «збирача різночитань» («modèle d'atelier»). Див. *Dain A.* Les manuscripts. Paris, 1949. P. 126. За таким методом працювали і давньоруські літописці (див.: *Лихачев Д. С.* Текстология. На материале русской литературы X—XVII веков. Изд. 2-е, перераб. и доп. Л., 1983. С. 92—95, 393—399), проте для того, щоб — «механічно» чи свідомо — поєднати звістки різних літописів, треба їх мати під рукою. Звідки така можливість у білоруського книжника?

Це питання прояснюється, якщо звернутися до праць російських літописознавців, котрі, як у свій час М. С. Грушевський, намагаються використовувати Шахматовський метод вивчення кожного конкретного літописного тексту в контексті усього східнослов'янського літописання. Так, Я. С. Лур'є бачить у «Білорусському I літописі» «відносно пізню і сильно скорочену компіляцію: *Лурье Я. С.* Общерусские летописи XIV—XV вв. Л., 1976. С. 57. Висновки петербурзького дослідника про походження цього літопису мають дещо уточнити схему О. О. Шахматова: він оснований в загальноруській частині, «напевно, на митрополичому зводі 1446 р.» Далі знаходимо: «Складений на початку XVI ст., Білоруський I літопис запозичив, певно, свою початкову частину, до 6817 р. з HIV (Новгородського IV літопису.— *С. Р.*), а текст за 6893—6926 рр.— з CI (Софійського I.— *С. Р.*), проте решта тексту (за XIV і першу половину XV ст.) мала досить своєрідний характер: вона являла собою поєднання зводу 1408 р. (Троїцького літопису) і короткого митрополичого літопису, що фіксував діяльність митрополитів Фотія в 1420—1427 рр. і Герасима в 1432—1435 рр.» (Там же. С. 115).

Отже, у Я. С. Лур'є бачимо більш реальну картину складання «Білоруського I літопису»: компілювання попередніх літописів відбувалося послідовно безпосередніми попередниками білоруського літописця, що працював фактично лише з двома джерелами.

Тепер ми маємо змогу оцінити й вірогідність загальної характеристики, що її В. Чемерицький дає складачеві першого білорусько-литовського зводу: «Перед нами перша спроба створити історію Литви і Литовської Русі (Білорусії й України) в її зв'язку з історією Московської Русі і в її спадкоємності з історією Русі Київської. Все це свідчить про те, що автор першого білорусько-литовського літописного зводу розглядав історію Великого князівства Литовського як нерозривну, органічну частину історії східних слов'ян»: *Чемерицкий В. А.* Работа автора первого литовско-белорусского свода... С. 188. В іншій праці він додає, що «білоруський літописець проводив ідею історичної єдності литовських, білоруських, українських і російських земель»: *Чемерицкий В. А.* Летописи//История дооктябрьской белорусской литературы. С. 61. Складається враження, що В. Чемерицький підсвідомо проектує ідеологічну настанову радянського історика в світосприймання давньобілоруського книжника. А втім є спостереження М. Д. Присьолкова (*Приселков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 155—158) і особливо Я. С. Лур'є щодо «загальноруської тенденції» головного джерела білоруського літописця: дуже яскравий приклад Я. С. Лур'є знаходить уже в зводі 1408 р., де у статті під 6885 р. тверезість і розсудливість Ольгерда явно протиставлено легковажності й пияцтву московських воєвод, розбитих на річці П'яні: *Лурье Я. С.* Общерусские летописи... С. 46—47, 60.

«Похвалу Вітовтові» вивчали в останні десятиріччя досить активно. В. Чемерицький побачив у ній втілення тієї само ідеології, що він знаходить її у «Білоруському І літописі» загалом. (*Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы... С. 85—94), відзначає він і «безпосередність та щирість висловленого в ній почуття»: *Чемерицкий В. А.* Летописи. С. 60. Ю. В. Пелешенко теж зазначає, що «панегірист не може підібрати слів, щоб гідно розповісти про діяння князя Вітовта», каже про авторове «захоплення персонажем», проте пов'язує ці риси пам'ятки з «другим південнослов'янським впливом»: «Незважаючи на те, що похвалу загалом написано в новому для України і Білорусії емоційно-експресивному стилі, в ній відчувається вплив творів Кирила Туровського, зокрема „Слова про розслабленого"...»: *Пелешенко Ю. В.* Другий південнослов'янський вплив... С. 161. До речі, досить було перечитати корпус слів Кирила Туровського, щоб знайти там усі прикмети отого «емоційно-експресивного стилю».

Зазначимо, що обидва дослідники роблять ту саму текстологічну помилку, розглядаючи «Похвалу» за текстом у літописах, тоді коли це лише редакція — і як це демонструє М. С. Грушевський, досить невдала з боку саме літературного — первісного тексту, що зберігся в записі 1428 р., зробленім переписувачем «Слів» Ісака Сірина (*Соболевский А.* Запись начала XV века//ЧИОНЛ. 1895. Кн. 9. Отд. II. С. 219—222). У праці Ю. В. Пелешенка це виглядає тим більш дивно, що він, на відміну від М. С. Грушевського, приймає атрибуцію пам'ятки писареві Тимофію, запропоновану Ф. П. Сушицьким на основі осмислення реалій саме згаданого запису.

Більш докладно «Origo regis» як джерело «Летописця великих князів литовських» розглядає В. Чемерицький: *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. С. 103—110.

Висловлену М. С. Грушевським думку про місцеве українське походження літописної повісті про «польську окупацію Поділля по смерті Вітовта» підтверджує відчутна в тексті українська мовна основа («завѣдали», «тых», «четыри сыны», «Костентинъ», кличні форми в функції підмета та ін.).

Розглядаючи літописну історію Костянтина Коріатовича як «відгомін якогось політичного памфлету на Ягайлову унію з Польщею», М. С. Грушевський робить важливий внесок у вивчення соціально-психологічного підкладу літературного процесу в давній українській літературі. Це чи не перша в нас ідилічна розповідь про минулий час як докір сучасникам — і тим цікавіша, що в функції ідеального володаря минувшини виступає іноземець, литвин.

У київському епізоді «хроніки 1382—1396 рр.» не можна не відзначити вчинок місцевих «священиків», що поклали заїжджого литовського князя «подле гроба святого Феодосия Печеръского». Дивує й характеристика князя: «чюдный князь Скиргаило добрый»; відомо, що Київщину він отримав як певну заміну відібраного у нього Полоцького князівства і був незадоволений своєю «кривдою». Див.: *Грушевський М.* Історія України — Руси. К., 1993. Т. IV. XIV—XVI віки — відносини політичні. С. 165—167. На нашу думку, все це — як і підлабузницький захват складача і редакторів «Похвали Вітовтові» — слід розглядати як ознаки глибокої деморалізації українських і білоруських книжників, котрі на той час і мріяти забули про якусь державність для своїх народів, тим більше про їх «історичну єдність».

У читанні «из уфевъ або изуф» можна також вбачати викривлене «изуграфъ» (з *ἰδιογράλος*); отримане «некто Фома, чернець изуграф» (цебто іконописець) досить правдоподібне.

У літописному виразі «каноны канона Крещения» слово «канон» дане у значенні «канун, переддень», отже названо дату учти на митрополичому дворі — за два дні до Хрещення, або 23 грудня 1396 р.

«Близькість до Свидригайла» митрополита Герасима привела його згодом до страшної смерті: за намір передати Смоленськ Жигімонтові митро-

полита було «ув'язнено, а кілька місяців пізніше спалено на стосі за наказом Свидригайла» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IV. С. 217).

У викладі М. С. Грушевського «Короткий київський літопис» розглядається серед корпусу «Литовських літописів», до яких ніколи не належав. Проте історик іде на таке порушення зовнішньої логічності, керуючися внутрішньою логікою своєї концепції, в якій цей літопис (точніше, його епізоди) є в літературно-еволюційному плані етапом, ранішим за «Хроніку Биховця».

В запису під 1496 р. кримських татар названо «половцями», мабуть, за епічною традицією, згідно з якою в північноросійських билинах назва цих степовиків як епічних ворогів зберігалася ще в середині XIX ст. Можливо й те, що серед кримських татар у XV ст. ще не «розчинилися» залишки якоїсь із половецьких орд.

Важко погодитися з припущенням, що запис про смерть митрополита Макарія можна віднести до «записів митрополитських, що походять, може, з самого кліросу»,— надто вже вона неконкретна, і всі відомі нам деталі трагічної загибелі митрополита походять з інших джерел.

Найяскравішу частину «Короткого київського літопису» — розповідь про перемогу князя Острозького під Оршею і похвальне слово йому — «з огляду на визначний... літературний інтерес» М. С. Грушевський повністю передруковує. Проте, як не красномовний сам текст, значення його для вивчення історії української літератури настільки вагоме, що ми змушені доповнити надто скупі коментарі автора. Справа в тому, що текст цей містить кілька виразних відгомонів вітчизняного епосу «темного» періоду його історії. Визначити їх необхідно, тим більше що тут маємо справу з випадком унікальним: в протилежному, російському таборі теж було складено літописну повість про цю подію 1513 р.— і теж дуже яскравого епічного забарвлення.

Йдеться про початок розповіді про цю битву в Псковському літописі — зводі 1547 р. та в Псковському III літописі, де читаємо: «И воскличаша и возопиша жены орешанки на трубы московскиа. И слышаше быти **стуку и грому** великому и **межу** Москвич и Литвою. И вдариша Москвичи на Литву, **русские князи и бояре з дивными удальцы, рускими сыновами на сильную рать литовскую,** и треснули копья московския, и **гремят мечи булатные о шеломы литовскиа на поле** Оршанском». Вирізнені курсивом вирази відбили безперечний вплив «Задонщини», а через її посередництво — й «Слова о полку Ігоревім»: *Салмина М. А.* Рассказ о битве под Оршей Псковской летописи и «Задонщина»//Слово о полку Игореве и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания «Слова». М.; Л., 1966. С. 524—525.

Якщо тут епічні ремінісценції, як бачимо, двічі опосередковані книжною творчістю, в розповіді «Короткого київського літопису» знаходимо, крім подібних, і прямі відгомони.

У виразах «за Днепръ, реку великую» та «под Оршею, градом каменым» і подібних можна бачити епічну постпозицію означення, притаманну і билинам і думам.

У зверненні «О великии вдатныи витязи литовскии!» треба відзначити не лише «одичне о», що прийшло сюди з давньогрецької поезії за посередництвом літературного красномовства Київської Русі, а й близькість, з одного боку, до старих переробок билин («Ты славен в Киеве велик богатырь...» — «Повість про Сухана» XVII ст.), а з другого — до «Задонщини» та процитованого вище початку псковської повісті про битву під Оршею.

Похвала князеві Острозькому («И так своего человѣчьства смѣлост(ь) вказал яко храбрый рыцерь и вѣрный слуга своего г(о)с(по)даря») є, мабуть, модифікацією старої дружинної формули, що відбилася також у згаданій повісті в плачі Суханової матері:

плачу я о твоем дородстве во истинной храбрости,
что еси дорос человечества,
умер на службе государеве».

Дуже поширена у світовому фольклорі «епічна тема», що змальовує похмуру учту звіру та птиці на місці бойовища, тут однією своєю деталлю («ядять, по земли кости волочачи») нагадує варіант її в запису 1805 р. думи про втечу трьох братів з Азова:

Стали волки сирохманцы нахожати,
Козацкія кости розношати
По долинахъ, по байракахъ.

Звертання до князя Острозького «О пречестная и премудрая главо! Како тя нареку и похвалю!» другою своєю частиною вказує, звичайно, на використання й тут прийомів давньоруського церковного красномовства (див. ще в «Слові о законі і благодаті»: звертання до князя Володимира: «Въстани, о честьная главо ...!). Можливо, однак, що ця метонімія, дуже популярна у вітчизняному фольклорі (див. у щойно процитованому записі: «Голово, голово козацкая!» або «Померла трехъ братьев голова, | Только слава не умретъ, не поляжетъ...»), вже у «Слові о законі і благодаті» є ремініценцією з дружинної поезії.

Похвальні звернення до князя використовують образність («мужества твоего крѣпость», див. ще «его смѣлого сердца и рукы сягненьем»), що джерелом має ті ж самі формули давньоруської дружинної поезії, що відбилися у «Слові о полку Ігоревім», де князь «истягну умь крѣпостію своею и поостри сердца своего мужествомъ».

Відзначимо також дуже давній, ще з часів Київської Русі, мотив нагороди за подвиг містом. Найстаршу епічну паралель знаходимо знов-таки в «Повісті про Сухана»:

Сколько тебе, Суханушко, городов и вотчин надобе,
Тем тебе пожалую за твою великую службу.

Заключна «честь и слава» королеві та його «гетьману» і семантикою своєю, і структурою нагадує типові кінцівки, з одного боку, билин, з іншого — дум. Проте вірш її справді, як і зазначає це нижче М. С. Грушевський, ближчий до речитативу дум.

Основну бібліографію «Короткого київського літопису» див: *Махновець.* Давня... С. 475—476.

Уривки твору надрукував М. М. Сулима: Українська література XIV—XVI ст. С. 85—87, 533—534.

«Литовський літопис ширшої редакції» в сучасних працях частіше називають «Хронікою Биховця» (Биховець — прізвище білоруського пана, колишнього власника рукопису). Дослідження її саме в той час, коли М. С. Грушевський працював над коментованим томом, прийняло характер драматичний. Виявилося, що видавець хроніки Т. Нарбут, інженер за фахом, керуючись романтичним литовським патріотизмом, фальсифікував кілька історичних джерел. Це, природно, поставило під сумнів і його видання «Хроніки Биховця» (Pomniki do dziejów litewskich. Wilno, 1846) за рукописом з обірваними початком та кінцем, котрий до того ж у другій половині XIX ст. загадково зник: *Chodynicki K.* Ze studjów nad dziejopisarstwem Rusko-Litewskiem//Ateneum Wilenski. Wilno, 1926. T. 3. S. 387.

Згодом литовський історик Р. Шалуга доводив, що рукопис існував насправді: *Saluga R.* Bychoveo Kronika//Lietuvos TSR Mokslu Akademijos darbai. 1959. Ser.A(6). P. 149—153. Його аргументацію прийняв М. М. Улащик, котрий і перевидав твір: Хроника Быховца. М., 1966; тут і детальний огляд історії вивчення твору (с. 1—30). Є тепер і литовський переклад, зроблений Р. Ясасом: Lietuvos metratiss, Buchovco Kronika. Vilnius, 1971.

Вільнюський історик М. А. Ючас довів, що — за умови довіри інформації Т. Нарбута про філіграні рукопису — його папір треба датувати початком XVIII ст.: *Ючас М. А.* Хроника Быховца//Летописи и хроники. 1973. С. 221. Текст твору тепер частіше датують початком XVI ст. Проте значно складніше, як виявилося, визначити його автора: до кандидатів тут потрапляють молодий Матвій Стрийковський (І. Радзішевська); право-

славний книжник з оточення Слуцького князя (*М. М. Улащик*); литовець, котрий написав польською мовою дві перші частини літопису і походив з кола князів Гольшанських, та православний патріот Литви, котрому належить третя частина (*Й. Охманський*); людина, близька до Гольшанського князя Павла (*М. Ючас*).

Як «літературно-історичний твір» «Хроніка Биховця» і тепер, на жаль, залишається майже не дослідженою. Мінімальні, дуже несміливі спроби розкрити її художню специфіку знаходимо у працях Чемерицького: *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы... С. 162—187; *Його ж.* Летописи. С. 67—70.

Відзначимо яскраву паралель до постійного мотиву билин «про татарську навалу» у фразі: «Князь же Семен не домысляется, што начати а што чинити, людей бо с ним на той час в городи было вельми мало...» Невідомо, чи вплинув тут епос на словесне оформлення оповіді про реальний історичний факт, проте цікаво, що з'являються і кандидати на геройський богатирський подвиг, з «об'єктивних причин» не здійснений: «Король же Александр некоторых немногих дворан своих послал до князя Семена до Слуцька (типове билинне повторення прийменників!— *С. Р.*)», але татар під містом вони не застають.

Корпус «Литовських літописів» тепер перевидано: Летописи белорусско-литовские. М., 1985 (ПСРЛ. Т. 35). Уривки із «Західноруського, або Білоруського літопису» надрукував М. М. Сулима в згаданій антології, відібравши для неї «Сказання про битву на Ворсклі», «Похвалу о великом князе Витовте» і повість «О Подолской земли»: Українська література XIV—XVI ст. С. 76—84, 531—534.

У тексті розділу потребують уточнення посилання на праці: *Абрамович Д.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб., 1902 (Окрем. відбиток з ИОРЯС. Т. 6. Кн. 3—4; Т. 7. Кн. 1—4); Западнорусские летописи. СПб., 1907 (ПСРЛ. Т. 17); Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. СПб., 1889 (ПСРЛ. Т. 16); *Розанов С. П.* Хронограф западнорусской редакции: К вопросу об его издании//Летопись занятий Археографической комиссии. СПб., 1913. Вып. 25. С. 1—20; *Науменко В.* Хронографы южнорусской редакции //ЖМНП. 1885. Ч. 239. Май. С. 34—82; Русский хронограф: Хронограф западнорусской редакции. Пг., 1914 (ПСРЛ. Т. 22. Ч. 2); *Шахматов А. А.* К вопросу о происхождении Хронографа//Сб. ОРЯС. 1899. Т. 66. № 8. С. 1—121; *Истрин В.* Александрия русских хронографов: Исследование и тексты. М., 1894 (Окрем. відбиток з ЧОИДР. 1894. Кн. 1—2); *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. К., 1908. Т. 2. Кн. 2.

Інші взірці стилю і літературної вправи другої половини XV і першої половини XVI в.

«Тестамент князя Андрія Володимировича» (1442) як літературна пам'ятка після М. С. Грушевського не вивчався.

«Посланіє від владики Мисаїла» під назвою «Посольство до папи Сікста IV від духовенства, і від князів, і від панів руських» розглядає Ю. В. Пелешенко у своїх вже згаданих оглядах. Атрибутуючи (без доказів) твір підскарбію отцю Іоану, він встановлює «позірну суперечність» двох головних ідей послання — і панегірика папі, і твору, «що протистоїть спробам Риму позбавити православну церкву самостійності»: *Пелешенко Ю. В.* Другий південнослов'янський вплив... С. 162. На думку Ю. В. Пелешенка, автор «прагне виявити інтенсивність своїх почуттів, їх містичну значимість, йому важко підібрати слова, щоб прославити Сікста IV». Звідки ж така любов до папи у захисника православ'я? Твір свідчить про появу в XV ст. в білоруській і українській літературах «ідеї віротерпимості», а та-